

Fil.ü.f.d. Nəzmiyə AXUNDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

H.CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” FACİƏSİ VƏ ƏDƏBİ TƏNQİD

Hüseyn Cavidin öz sağlığında və sonra müasir dövrümüzdə kimi onun yaradıcılığı haqqında çox yazılıb. Ədəbin dramaturgiyası, xüsusilə də mənzum tarixi dramları keçən əsrin 20-ci illərində ədəbi-tarixi prosesin mərkəzində idi və onun ətrafında dövrün ədəbi mübahisələri gedirdi.

Azərbaycan romantizminin şah əsəri olan “Şeyx Sənan” faciəsi kamil poeziya nümunəsi, yetkin bir dramaturji əsəridir. Təəssüf ki, “Şeyx Sənan” əsəri Cavidin sağlığında daha çox haqsız tənqidlərə məruz qaldı. Bu əsərdən danışan hər kəs iki problemlə həll etməlidir: 1) Şeyx Sənan mövzusu nə idi; 2) Hüseyn Cavid onu hansı planda həll edib?

Əsərin əsas fəlsəfi problemi eşq və etiqad məsələsidir. Romantik faciənin əsas konfliktini də eşq və etiqad arasındadır. Dramatik konfliktin tərəfi olaraq eşq olduqca güclüdür. Çünki etiqadın arxasında din, Peyğəmbər, eşqin arxasında isə Allah özü dayanır. Şeyx Sənan Məkkədən çıxıb Xumara doğru – onu Allaha qovuşduracaq sevgi mənbəyinə sarı gedir.

20-30-cu illərdə tarixi və bədii-fəlsəfi həqiqətləri obyektivcəsinə ortaya qoymaq olduqca çətin idi. H.Cavidin, xüsusilə “Şeyx Sənan”ın həqiqi ədəbi tarixi dərkini, 1956-cı ildə ümumən repressiya qurbanlarına siyasi qiymət verildikdən sonra – 60-cı illərdə başlandı. Akademik M.Cəfərin “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyasından, küllən Azərbaycan romantizmi haqqında tədqiqatlarından sonra H.Cavidin əsərləri romantizm estetikası baxımından tədqiq və təhlilə cəlb edildi. Akademik M.Cəfər yazırdı: “Cavidin dramları əsas etibarilə xarakterlər dramıdır. Lakin bu xarakter dramlarını bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirən spesifik dram xüsusiyyətləri də vardır... Məsələn, “Şeyx Sənan” faciədir. Burada qəhrəmanın taleyi fəlakətli nəticələnir. ... “Şeyx Sənan” fəlsəfi dram olmaqla bərabər, daha çox məhəbbət dramıdır”. (5, səh.214)

Ə.Sultanlı Şeyx Sənanı H.Cavidin və XX əsr ədəbiyyatımızın ən qüvvətli obrazı hesab edir. Ə.Sultanlı “Şeyx Sənan”dan bəhs edərək yazırdı: “Şeyx Sənan” xalq əfsanəsidir. İndi də Tbilisidə Kür kənarında “Şeyx Sənan dağı” adlı dağ var. Lakin əfsanənin xalq içərisində indi də yaşadığını sübut edəcək bir əlamət yoxdur. Bu mövzuda Ü.Hacıbəyov “Şeyx Sənan” (1908) adlı opera, Mehdi bəy Hacınski isə rus dilində “Şeyx Sənan əfsanəsi” adlı bir risalə yazmışdır. Bu mənbələrin ən qədimi isə Şeyx Fəridəddin Əttarın “Məcəlis-i-üşşaq” və “Məntiq-üt-teyr” əsərləridir. (2, səh.95)

H.Cavid haqqında hələ “Facie və qəhrəman” kitabında maraqlı mülahizələr söyləmiş Yaşar Qarayevin də bir neçə qənaətinə nəzər salmaq vacibdir. O yazıb: “Şeyx Sənan” eşqin qüdsiyyəti haqqında mahnı, lirik, şairanə bir nəغمə idi... “Şeyx Sənan” eşqin dini etiqad üzərində təntənəsi idi. Mövhumat və xurafatın, əqidə və zehniyyətdə olan puçluğun, quruluğun və saxtılığın təntənəsi idi” (səh.101-102). Bütün bu mülahizələr Şeyx Sənanın mütləq, ilahi eşqə mübtəla olmuş mistik bir aşıq kimi səciyyələndirsə də onu tam mənası ilə açma bilmir. Tədqiqatçılar onu həm tarixi şəxsiyyət, həm əfsanəvi aşıq, həm də H.Cavidin yaratdığı qəhrəman kimi səciyyələndirirlər.

Ədəbiyyatşünas Zahid Əkbərov H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi adlı monoqrafiyasında özünə qədərki tədqiqatlara istinadən maraqlı nəticələrə gəlir:

“Əslində ərəb tarixçilərinin əsərlərində sırf Şeyx Sənan adlı tarixi bir sima axtarmaq əbəs yerə vaxt itirməkdən başqa bir şey deyildir” (6, səh. 14).

Əldə olan faktlar belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, H.Cavid Şeyx Sənan haqqındakı dastandan, xüsusən onun Qafqaz, Tiflis versiyasından həm də F.Əttarın bütün dünyada məşhur sufi əsəri olan “Məntiq-üt-teyr” (Quşların mükəlliməsi) əsərində ən gözəl hekayət olan – “Şeyx Sənan” hekayəsindən istifadə etmişdir. H.Cavidin “Şeyx Sənan”ın sufi-mistik planı şübhəsiz ki, F.Əttarın əsərinin məxəz rolu oynaması ilə bağlı idi.

Şeyx Sənan kimdir? Əvvəla onu qeyd edək ki, əsərdə hadisələrin baş verdiyi dövr – tarix göstərilir. Lakin başa düşmək olur ki, bu islam dininin sürətlə yayıldığı bir dövr, təxminən VIII-IX əsrlərdir. İslamı yaymağa gedən Şeyx Hadinin sözləri də bu faktı təsdiqləyir:

Kəbədən biz o gün ki, ayrıldıq
Vəzü təbliğə başladığımız
Gəzdik az-çox Yəmən diyarında,
Azacıq sonra atladığımız
Edərək hər tərəfdə nitq irad
Xəlqi dəvətlə eylədik irşad
Eyləyib özü-ehtiramü səlam
Bizi alqışlıyorduk həp islam. (3, c. səh.94)

Beləliklə də, xüsusi fakta, dəlil və sübuta ehtiyac qalmır ki, əsərdəki hadisələrin VIII əsrdə – tarixi baxımdan 500 il davam etmiş Abbasilərin hakimiyyətinin ilk əsərində baş verdiyini təxmin edə bilərik. Bir çox müəmmalı bədi – fəlsəfi qatları olan əsərdə mübahisəsiz aydın olan qəhrəmanın kimliyi. Mürşidi Şeyx Kəbir onun barəsində deyir:

Səni annən doğurdu Turanda
Yaşadın bir zaman da İranda
Kəsb-i irfan için, fəzilət için
Sonra İrən tərək edib gəldim,
Ərəbistanı ixtiyar etdim.
Lakin ən son yerin, zəki Sənan!
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan!
Qapılıb hissə olmasan gümrəh,
Olacaq məqbərin ziyarətqah. (3, səh.26)

Bu təkcə Sənanın bir Turanlı – bir türk olmasından xəbər vermək deyil. Burada Şeyx Kəbir Şeyx Sənanın taleyindən xəbər verir, özü də müəyyən şərtlər irəli sürür. Şeyx Sənanın “Hənkəş deyir səbəb fəlakətimə?” Sualına cavab olaraq Şeyx Kəbir Şeyx Sənanı onu amansız bir uçurum gözlədiyini söyləyir və “Səni alçaldan ehtiras olacaq” – deyir. Cavabında Şeyx Sənan öz mürşidinə deyir:

Bən otuz yıl cihanda zahidvar
Bilmədim qız-qadın nədir zinhar
Nə qədər bəndə varsa hissü həyat
Ehtirasatə düşmənm... heyhat!
Bana biganə, zövqü-nəfsani
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...
Daha könlümdə qeyri eşqə, inan,
Yer bulunmaz, xayır, xayır. (3, səh.27)

Fəqət bu qeyri-adi eşq Sənanın aslı deyil. Bu eşqi-ilahidir. Xumar xəyal səhnəsinə gələndə hətta Şeyx Kəbir kimi ulu bir mürşid “Allah – Allah nədir bu əfsanə?!” – deyər təəccüb içində şaşırır.

Xumarın xəyalı Şeyx Sənanı real aləmdən qoparıb, o Şeyx Kəbir demişkən həqiqətdən bir əfsanəyə dünyasına daxil olur.

Şeyx Sənanın ətrafına toplaşanlar, “Yalnız borcumuz itaətdir?” deyən Şeyx Sədra hər şeydən öncə dinin sədaqətli, imanlı təbliğatçılarıdır. Şeyx Sənanın bir xarakter kimi gücü həm etiqadında, həm də sevgisində kamil olmasıdır. Sənan böyük din xadimidir, mürşidin – Şeyx Kəbirin vəfatından sonra şeyxlər onu özlərinə rəhbər seçirlər. Şeyx Sənanın dünyagörüşünü açan misralara nəzər salaq:

Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz
Nuru hər yanda artar, əksilməz
Mənəvi bir günəş də var: nəvvar –
O da islam dinidir parlar. (3, səh. 38)

Adama elə gəlir ki, belə bir etiqad sahibini heç kim yolundan döndərə bilməz. Lakin “nuri – haqqı” – Xumarı gördükdən sonra başını qaldırıb qadına baxmayan, dindən başqa heç bir gözəlliyə etina etməyən Şeyx Sənan deyir:

Vətənim, cümlə niyyətim, Kəbəm
Şimdi yalnız odur, o, vaz keçməmə. (3, səh.66)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xumar da adi qız deyil, ilahi bir gözəllik təcəssümüdür, nağıl və dastanlarımızda igidlərə, haqq aşıqlarına buta verilən gözəllər kimi, o da xəyal aləmindən enib Şeyx Sənanı məftun edir. Serqo onun haqqında deyir:

Qız deyil bir bələdir işte Xumar
O, bir atəş ki, həp cihanı yaqar.

Bütün bunlarla bərabər Xumar həm də “hüsni – müstəsna” (Simon) səviyyəsindədir. Xumar bir təsadüf deyil, o tapılmış da deyil, o, Tanrı tərəfindən göndərilmiş xilqətdir. Şeyx Sənan onda tanrı nurunu görür və təbii ki, bu nura vurulmaq mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, Xumar da Şeyx Sənanın simasında həmin nuru görür və qiymətləndirir:

Əvət, ən möhtərəm, nəcib insanın
Hələ dursun kəməli, mərifəti
Onda var sanki evliya sifəti (1, səh.78).

Gürcüstanlı gənc türk Özdəmir Şeyx Sənanına deyəndə ki, “Qızı istərsiniz, alıb gedəlim //Həm də kim qarşı çıxsın məhv edəlim”. Şeyx ona belə cavab verir: “Özdəmir! Parça-parça doğransam// Yenə bir böylə haqsız iş yapmam”. Deməli məqsəd (eynilə Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda olduğu kimi!) hansı yolla olursa-olsun mütləq Xumara qovuşmaq deyil. Şeyx Sənan “Onun eşqilə bən ki dərbədərim // Hər nə əmr etsəniz qəbul edərim” deyərək Xumardan ötrü boynundan xaç asır, şərab içir, iki il donuz otarır, hətta müqəddəs Quranı yandırmağa belə hazırdır. Çünki burada məqsəd Xumarı almaq yox, “hüsni-vüsəl” olmaq, “nuri-həqqi bulmaq”dır. Bununla belə əsərin sufi planı Dərviş obrazı ilə bağlıdır. Görkəmli aktyor, SSRİ xalq artisti Sıdqi Ruhulla xatirələrindən birində bu obraz barəsində yazıb: “H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin tamaşasında mən həmişə Dərviş rolunu ifa edirdim... Mərhum H.Cavid həmişə mənə deyirdi “Qardaşım Sıdqi! Bu əsərdəki Dərviş mən özüməm. Unutmayın ki, Siz məni oynayırsınız!” Bu sözlər mənim “Şeyx Sənan”dakı Dərviş rolunu üzərində daha dərinlən, ciddi və diqqətlə işləməyimə və müvəffəqiyyət qazanmağıma səbəb oldu”. (Sitat Zahid Əkbərovun “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi” (1977) kitabından verilir (s.61-62). Beləliklə, Dərviş nəinki əsərin sufi planını həm də H.Cavidin estetik idealını əks etdirir. Kimdir Dərviş və o nə istəyir? Əsərdə bu suallara aydın və əhatəli cavab var. Şeyx Sənan ondan soruşanda ki, sən kimsən, hansı dinə qailsən, hansı fikrə xadimsən Dərviş belə cavab verir:

Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən
Dəmadəm çırpınır pərvanəyim bən
Babam heyrat, anamdır şübha... Əsla
Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-vala! (3, səh.50).

Şeyx Sənan Dərvişi yüksək qiymətləndirir, ona “Aman ey piri – mürşid, mərhəmət qıl” – deyərək müraciət edir, onu “ruhi müstəsna” adlandırır. Ətrafındakı şeyxlər Sənanı “sən böyük bir şeyx, o bir dəli dərviş” söyləyəndə Şeyx Sənan onlara belə cavab verir:

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir.
Dəlidir, sözlərində mənə var
Sərsəridir başında sevda var.
O deyil gərçi zahirən Mənsur
Həp “ənəlhəq” diyor da çırpınıyor (3, səh.178).

Əlbəttə, şeirdə böyük sufi Mənsur Həllacın adının çəkilməsi heç də təsadüfi deyil, romantik faciə olan “Şeyx Sənan”ın qüvvətli sufi məcraya malik olduğunu təsdiq edən amaldır. Əsərdə Xumar da eşq və etiqad qarşılıqlı əlaqəsində eşqin – Sənanın tərəfinə keçir:

Əfv et, qüsura baxma, aman!

Səndədir könlüm, ah səndə... inan!
Pək müqəddəsdir işte bəncə sənin,
Hər şeyin, həp təriqətin, dinin.

Tədqiqatçı yazıb: “Xumarın dini və məsləki eşq, Şeyx Sənanı olan məhəbbətdir.

Xumara xas olan ümdə cəhətlərdən biri onun drammatizmidir. O, əsərin sözsüz səhnəsində belə olduqca mənalı və gözəldir... O zahirən sakitdir” (6,səh.51). Əsərdə Zəhra, Əzra və Nina kimi qadın surətləri də öz fərdi xarakterləri ilə yadda qalır.

Qeydlər göstərir ki, Şeyx Sənan mövzusu təkcə böyük romantik və filosof Hüseyn Cavid yox, orta çağlardan üzü bəri həm ədəbiyyatımızı, həm də mütəfəkkirlərimizi düşündürən mövzu olub. “Şeyx Sənan” Azərbaycan romantizminin əbədi sevgi – mütləq sevgi, ilahi eşq haqqında mistik bədii-fəlsəfi abidəsidir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Cavidşünaslıq.1-11-111 cildlər(araşdırmalar toplusu). Bakı:2012.
- 2.Cavid xatirlərkən. Bakı,Gənclik,1982.
- 3.Hüseyn Cavid. Əsərləri 4 cildə,2-ci cild, Bakı, Yazıçı,1982.
- 4.Q.Yaşar. Faciə və Qəhrəman. Bakı, 1965.
- 5.Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. 2cildə, II c. Azərənşr. Bakı, 1974. s.214.
- 6.Zahid Əkbərov. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi, Bakı,1977 (s.61-62)

SUMMARY

The subject and philosophical problem of H.Cavid's “Sheikh Sanan” tragedy is a matter of love and belief. The main conflict of romantic tragedy is love and faith. As a side of the dramatic conflict, love is very strong. Because behind religion is the religion, the Prophet, and Allah is behind it. Sheikh Sanan goes out of Mecca and goes to Humera - a source of love that will bring him to God. The theme of Sheikh Sanan was not only great romantic and philosopher Hussein Javid, but also from the Middle Ages, and it was our subject and our thinkers. The eternal love of Azerbaijani romanticism “Sheikh Sanan” is a mystical art-philosophical monument about absolute love, divine love.